

ІГОР НАБИТОВИЧ

УКРАЇНСЬКІ ПРОЄКЦІЇ МОТИВІВ ЄГИПЕТСЬКОЇ ТА ВАВИЛОНСЬКОЇ НЕВОЛІ У ДРАМАХ ЛЕСІ УКРАЇНКИ

Тема національної неволі у творчій спадщині Лесі Українки – одна із центральних. Вона є глибоко й цілісно осмисленою й вистражданою художньою структурою, що проявляється на різних рівнях її художніх текстів. Ця структурна єдність є мистецькою, філософсько-світоглядною, ідейно-естетичною метатекстовою парадигмою, закоріненою в модерністичні проєкції вираження національного, гендерного, етносихологічного та ментального й стає прозорою алюзією поневолення України Російською імперією. Тема національного уярмлення в Лесі Українки набуває найповнішого втілення в концептах «єгипетського» та «вавилонського» полону.

Найповніше ця тема розкривається у драматичному діалозі *В дому роботи, в країні неволі* та своєрідному диптисі про вавилонський полон – драматичних поемах *Вавилонський полон (У полоні)* та *На руїнах*. Художній розвиток цієї теми, мистецьке представлення окремих деталей та постатей концепту національної неволі саме у проєкції на історію поневолення Ізраїлю, знайшов свою мистецьку реалізацію й у інших творах: у поезіях *Сфінкс*, *Ізраїль в Єгипті*, *Напис в руїні*, *Жидівська мелодія*, у диптиху *Жидівські мелодії*.

Очевидно, що така антиколоніальна, антиросійська, антиімперська проєкція цих творів була одразу ж зауважена в літературознавстві. Однак до сьогодні залишається поза увагою дослідників той факт, що у цих драматичних творах та окремих поезіях Лесі Українки самою авторкою відкрито задекларовано, що єгипетська та вавилонська неволя – це для України неволя російська, а разом із тим мисткинею сформульовано чітку концепцію поступового визволення з цього російського уярмлення – зокрема й у контексті задекларованої у польській суспільно-політичній думці XIX століття концепції «органічної праці».

Микола Євшан був переконаний, що Лесине

віддалення від нашого широкого громадянського життя – се не втеча перед ним ані відчуження. Її, переважно античні і чужі теми, особливо в останні роки, не відчужували від України; вглиблюючись у душу старинного Грека чи Гебрея, вона думала про Україну, серцем була при нас, писала навіть про наш час і наші обставини. А що вибирала такий власне екзотичний одяг для своїх творчих задумів – то не тому, щоби віддалуватися від нас, а тому, що так їй було краще, мала більше внутрішньої свободи¹.

Микола Зеров в часи советської російської окупації обережно твердив, що

здається [...] на підставі зібраних спостережень, можна твердити, що археологізм уяви був Лесі Українці чужий, як і справжній екзотизм із його виключним замилюванням до інакшого, далекого, в корені одмінного; що кінець кінцем її вавилоняни й єгиптяни мають сучасну психологію, її американські пуші, Іспанія, Рим і Єгипет – то тільки більш-менш прозорі псевдоніми її рідного краю².

У такому ж парадигматичному просторі розглядають антиномійну пару воля / неволя й Олена Шпильова³, Аріядна Стебельська⁴, Ірина Бетко⁵, Лариса Масенко⁶. Юрій Бойко-Блохин, аналізуючи *В дому роботи, в кра-*

¹ М. ЄВШАН, *Леся Українка*, „Літературно-Науковий Вісник” 64(1913), кн. 10, с. 51.

² М. ЗЕРОВ, *Леся Українка. Критико-бібліографічний нарис*, [у:] ТОГО Ж, *Українське письменство*, Київ: Основи 2003, с. 410.

³ О. ШПИЛОВА, *Драматичні поеми Лесі Українки „Вавилонський полон” і „На руїнах”*, [у:] ЛЕСЯ УКРАЇНКА, *Публікації. Статті. Дослідження*, Київ 1960, с. 195-241.

⁴ А. СТЕБЕЛЬСЬКА, *Образи волі і рабства в драмах Лесі Українки*, [у:] ЛЕСЯ УКРАЇНКА, *Збірник праць на 100-річчя поетки*, Філядельфія 1971-1980, с. 207-232.

⁵ І. БЕТКО, *Біблійні сюжети і мотиви в українській поезії XIX-початку XX ст.*, Zielona Góra-Kijów: Wydawnictwo WSP 1999, с. 16-26.

⁶ Л. МАСЕНКО, *У вавилонському полоні: Темі національної та соціальної неволі у драматургії Лесі Українки*, Київ: Соняшник 2002.

їні неволі, однозначно зауважував паралель між єгипетським поневоленням Ізраїлю та російським уярмленням України⁷.

Власне ключем, який розкриває символічну паралель між єгипетською та вавилонською неволею та російською окупацією України, є поезія *І ти колись боролась, мов Ізраїль, Україно моя!*.. Одночасно цей твір є ключовим у прямому розумінні цього слова для розуміння формування концепту єгипетської та вавилонської неволі в поетичній спадщині мисткині.

Єгипетський (себто – російський) полон прийшов в Україну після смерти Богдана Хмельницького, коли розпочинається

...тьма, і жах, і розбрат.
І знов настав єгипетський полон,
Та не в чужій землі, а в нашій власній⁸.

Власне тут російська неволя для України є прямим порівнянням із неволею Ізраїлю. Росію ж поетеса відкрито називає «ненависною чужинкою», що ліквідує («зносить») залишки української державности («України клейноди») й «святкує перемогу» над Україною (яку мисткиня називає «землею обітованною» і «новим Ізраїлем»):

...Новий фараон
Пройшов живий через Червоне море,
Але їздець і кінь пропав навіки.
Співай, радій, ненависна чужинко,
Бий в бубни і лети в танок з нестями,
Кінь і їздець в червоному морі згинув,
Тобі зостався спадок на покраси,
Бо зносиш ти України клейноди,
Святкуючи над нею перемогу⁹.

Співець Елеазар у поемі *Вавилонський полон* розповідає, як він співав вавилонським володарям-поневолювачам пісні про те, як закінчився єгипетський полон:

як Мізраїм, володар над півсвітом,

⁷ Ю. Бойко, „В дому роботи, в країні неволі”, [у:] ТОГО Ж, *Вибране*, т. 2, Мюнхен 1974, с. 315-325.

⁸ ЛЕСЯ УКРАЇНКА, *І ти колись боролась, мов Ізраїль...*, [у:] *Хрестоматія української релігійної літератури*, кн. 1: *Поезія*, Мюнхен–Лондон: Науковий Конгрес у 1000-тя Хрищення Руси-України 1988, с. 149.

⁹ Там само, с. 149-150.

колишній пан ізраїльських племен,
 одвічній силі мусив покоритись,
 як в море впав колись їздець і кінь
 і вся потуга фараонів гордих,
 як спорожнів обридлий дім роботи,
 спустошився проклятий двір неволі
 (усі письмівки мої. – І.Н.)¹⁰.

Хронологічно *Вавилонський полон* (написаний 15 II 1903) був створений першим. *І ти колись боролась, мов Ізраїль, Україно моя!..* (10 IX 1904) – через півтора року після нього (варто нагадати, що *На руїнах* написана днем пізніше від цієї програмної поезії – 11 IX 1904). Очевидним бачиться те, що у поезії *І ти колись боролась, мов Ізраїль, Україно моя!..* мисткиня власне хотіла залишити ключ для цілого ряду її творів (відкрито демонструючи паралель між неволею Ізраїлю та російською окупацією України). Одночасно своєрідним продовженням цієї важливої, животрепетної й болючої для поетеси теми, як видно із таких повернень до неї, є й розгортання історії про закінчення єгипетської неволі Ізраїлю (як впала «вся потуга фараонів гордих, / як спорожнів обридлий дім роботи») в драматичний етюд *В дому роботи, в країні неволі* (написаний 18 X 1906).

Хронологія у всіх цих випадках є важливою, оскільки демонструє динаміку й трансформацію ідей національної неволі в Лесиній творчості. Дати 1903-1906 вказують на назрівання відчуття в суспільно-політичній українській думці, що імперія стоїть на межі потужних політико-тектонічних змін і зрушень й можливого розвалу.

Тому остаточно у поезії *І ти колись боролась, мов Ізраїль, Україно моя!..* Леся Українка ставить найважливіше запитання провідної в її творчості теми єгипетського та вавилонського (тобто російського) полону: коли Україна стане незалежною державою й коли розвалиться російська імперія – «новий Вавилон»:

Коли скінчиться той полон великий,
 Що нас зайняв в землі обітованій?
 І доки рідний край Єгиптом буде?
 Коли загине новий Вавилон?¹¹

¹⁰ ЛЕСЯ УКРАЇНКА, *Вавилонський полон*, [у:] ТОЇ Ж, *Зібрання творів: у 12-ти томах*, т. 3, Київ: Наукова думка 1976, с. 162.

¹¹ ЛЕСЯ УКРАЇНКА, *І ти колись боролась, мов Ізраїль...*, с. 150.

Через кілька років, у *Боярині* (1910), Леся Українка у мистецькому вираженні представить основні риси етнопсихологічних та етноментальних відмінностей між українцями та московитами (росіянами) та їх протистояння у XVII столітті¹².

Зрозуміло, що лямбмотив національної неволі не з'являється в партитурі Лесині поетичної творчості раптово. У ранній, ще недосконалій мистецьки, однак зрілій світоглядно поезії *Скрізь плач, і стогін, і ридання...* (1890), тема національного уярмлення українців росіянами звучить відкрито й безкомпромісно:

Над давнім лихом України
Жалкуєм-тужим в кожний час,
З плачем ждемо тії години,
Коли спадуть кайдани з нас.

І вже тут сформульовано те гасло «органічної праці», яка «єдина з неволі нас вирве: / Нумо до праці, брати!» (Борис Грінченко, *До праці*), бо ж «Заржавіють від сліз кайдани, / Самі ж ніколи не спадуть!». Тому, закликала юна поетеса,

Берімось краще до роботи,
Змагаймось за нове життя!¹³

Можна б думати, що Леся Українка розглядає і єгипетський, і вавилонський полон як особливу проєкцію старозаповітної ідеї полону як карі, «послані народів Божому за невірність», оскільки

традиційною мовою полон вавилонський, – хоч це фактично була депортація, вигнання, – залишався неволею у повному розумінні цього слова. У Біблії про це мовиться у різних контекстах як про загальнонародні випробування, так і про долю окремих полонених чи в'язнів¹⁴.

Для одних, із біблійної перспективи, таке ув'язнення було карою, для інших – випробуванням віри.

¹² І. НАБИТОВИЧ, *Протиставлення психокультур українців та росіян у драмі Лесі Українки „Бояриня”*, „Roczniki Humanistyczne” 61(2013), z. 7, s. 51-73.

¹³ ЛЕСЯ УКРАЇНКА, *Скрізь плач, і стогін, і ридання...*, [у:] ТОЇ Ж, *Зібрання творів: у 12-ми томах*, т. 1, Київ: Наукова думка 1975, с. 81.

¹⁴ *Словник біблійного богослов'я*, ред. К. Леон-Дюфур, Львів: Місіонер 1996, с. 597.

Драматичний діалог *В дому роботи, в країні неволі* хоч і написаний пізніше від, назвімо його «диптихом вавилонського полону», однак з історичної перспективи він відкриває драматургічну перспективу поневолення Ізраїлю / України в єгипетсько-вавилонській / російській неволі.

У всіх трьох драматичних творах цього циклу фоном, на тлі якого розгортається дія, є певний символ поневолення. Події *В дому роботи, в країні неволі* розгортається на околиці Мемфісу – при недокінченому єгипетському храмі:

Посеред площі величезна будова, ще не скінчена: колонади, подекуди ще без капітелів, але поставлені по виразному плану, мури з барвистими малюнками, ще пократовані сіткою помічних ліній, велетенські постаті богів із невикінченими емблемами на головах, а декотрі й зовсім ще без голів¹⁵.

Цей храм є символом величі Єгипту для раба-єгиптянина, й утіленням поневолення й рабства для невільника-гебрея.

Подібно й у *Вавилонському полоні* усі сцени відбуваються на фоні Вавилону – міста-символу поневолення («Здалека видно вавилонські мури і вежі, часом доноситься міський гамір»¹⁶), а у *На руїнах* на фоні зруйнованого вавилонянами Єрусалиму – міста-символу втрати незалежності («В глибині [...] чорніють руїни Єрусалима, де-не-де поміж ними блима вогник, либонь, в якій позосталій хатині, де ще живуть люди»¹⁷).

Юрій Бойко-Блохин, наголошує, що *В дому роботи, в країні неволі* написаний у 1906 році – коли Леся Українка

ідейно [...] стала націоналісткою, якщо під націоналізмом розуміти філософський світогляд, який в індивідуалізованому бачить вічний рушійний принцип історії, а національне визволення народів з-під чужинецького гніту розглядає як історичну конечність, національний розвиток трактує передусім в аспекті духовому, з якого випливають інші вияви життя нації [...]»¹⁸.

Якщо Михайло Драй-Хмара обережно зауважує, що раб-гебрей «ненавидить єгипетську культуру як витвір насильства над рабом, переможної

¹⁵ ЛЕСЯ УКРАЇНКА, *В дому роботи, в країні неволі*, [у:] ТОЇ Ж, *Зібрання творів: у 12-ти томах*, т. 3, Київ: Наукова думка 1976, с. 263.

¹⁶ ЛЕСЯ УКРАЇНКА, *Вавилонський полон...*, с. 148.

¹⁷ ЛЕСЯ УКРАЇНКА, *У неволі*, [у:] ТОЇ Ж, *Зібрання творів: у 12-ти томах*, т. 3, Київ: Наукова думка 1976, с. 167.

¹⁸ Ю. БОЙКО, „*В дому роботи, в країні неволі*” ..., с. 315.

нації над уярмленою [...]»¹⁹, то Юрій Бойко-Блохин цілком однозначно розкриває історичну алюзію, заявляючи, що

два образи рабів – гебрея та єгиптянина, які працюють на будівництві храму – є символічним втіленням українців та росіян у Російській імперії. Ці образи мистецькі не своєю життєвою многогранністю, а сконцентрованою, звуженою, але сильно випнутою чуттєво-ідейною спрямованістю. І цим вони перетворюються у символи, в них втілено історичний розвиток явищ і тривожну загадку майбутнього²⁰.

Поруч із цим твір є й політичною відповіддю на ідеї соціал-демократії, які народжувалися в Російській імперії: мисткиня «першою висловила глибоко правдиве ставлення до ідеї єдності робітництва поневоленої та пригнобленої нації [...]»²¹.

Слід зауважити, що драматичний етюд *В дому роботи, в країні неволі* ідейно безпосередньо пов'язаний й із написаною у 1900 році поезією *Сфінкс*, у якій поставлена проблема сакралізації імперії та символів, створених рабами, а, одночасно, й центральною тут проблемою служіння мистецтва та науки владі та поневоленню (цій потворі «Співали [...] свої пісні поети, / А вчені будували піраміди»²²). У *Сфінксі* раб ще не має національного означення, він уособлює невільність як натхненно возвеличує свого поневолювача, створюючи скульптуру Сфінкса. Надалі, у *В дому роботи, в країні неволі* ця мистецька ідея буде уточнена: деталізується національна приналежність рабів, диференціюється світоглядна перспектива раба, який належить до панівного народу, й раба, який є національно уярмленим.

Для єгиптянина побудова храму є важливою, бо тут буде «хата Ра, оселя Осіріса, / притулок для мандрівниці Ізиди / колиска Горусу...». Він хоч і раб, але пишається своєю працею. Раб-гебрей розпачливо нарікає: «Гірка неволя, та найгірше / в ній те, що я служу оцим потворам»²³. Юрій Бойко підсумовує, що «матеріалістичність та соціальні інтереси раба-єгиптянина ще не задоволені, ідеальні вже втілені в будівнанні храму». Одночасно «між робітником, дозорцем, будівничим та всіма соціальними єгипетськими елементами є духова єдність», оскільки храм, що буду-

¹⁹ М. ДРАЙ-ХМАРА, *Леся Українка. Життя і творчість*, [у:] ТОГО Ж, *Літературно-наукова спадщина*, Київ: Наукова думка 2002, с. 133.

²⁰ Ю. БОЙКО, „*В дому роботи, в країні неволі*”..., с. 324.

²¹ Там само, с. 319.

²² ЛЕСЯ УКРАЇНКА, *Сфінкс*, [у:] ТОЇ Ж, *Зібрання творів: у 12-ти томах*, т. 1, Київ: Наукова думка 1975, с. 204.

²³ ЛЕСЯ УКРАЇНКА, *В дому роботи, в країні неволі*..., с. 266.

ється, є „втіленням їхнього духу”²⁴. Раб-гебрей, „не тільки матеріально більше за єгиптянина пригноблений, у нього й ідеали інші”²⁵. Той же дослідник узагальнює, що «темою етюду є ставлення до імперії»²⁶.

Остаточно ж раб-гебрей означає себе у просторі цієї імперії: «Я тут раб рабів»; «він мені чужий, сей край неволі»; «тут мені товаришів нема»²⁷, а якби отримав волю, він «загородив би Ніл і затопив би / увесь сей край неволі!»²⁸

У Лесиному означенні «раб рабів» резонує й влучно названа Міхаїлом Лермонтовим «немига Росія» як «країна рабів»; звідси, можливо, й алюзійна назва Єгипту в титулі драматичного діалогу-етюду – «країна неволі».

Вже у першому вірші, написаного в 1899 році диптиху *Жидівські мелодії (Як Ізраїль діставсь ворогам у полон...)*²⁹, Леся Українка у згорнутому вигляді представляє основні сюжетні лінії та ідейно-естетичні напрями *Вавилонського полону*. Експозиція цієї драматичної поеми побудована як ряд мікросцен, які експресіоністично передають різні прояви буття-у-світі цілого народу та трагічної екзистенції окремої людини у межовій ситуації – у ворожому полоні в чужому краї та на окупованих територіях. Трагічність цієї межової ситуації посилюється й знеособленням у цих мікросценах, бо ці герої не мають імен: це чоловік, для якого хліб «гіркий», бо це хліб на чужині, під Вавилоном; це матір, у якої «попіл на волоссі» (драматург тут застосовує тут подвійну метафору: або вона посипала з горя попелом голову, або посивіла), бо її донька у Вавилоні (швидше за все стала «вавилонською блудницею»); ще одна жінка довідується, що вона стала вдовою й єдиною втіхою для неї має бути те, що «умерлих не катують вороги»; ще одна – божевільна, бо «в Єрусалимі / її дитину вбито»³⁰.

Поруч із національним протиставленням народу Ізраїлю та його поневолювачами, мисткиня декларує й ідейні та релігійно-політичні протиставлення між поневоленими гебреями, які є, знову ж, алюзійними проє-

²⁴ Ю. Бойко, „В дому роботи, в країні неволі”..., с. 321-322.

²⁵ Там само, с. 322.

²⁶ Там само, с. 324.

²⁷ ЛЕСЯ УКРАЇНКА, *В дому роботи, в країні неволі*, с. 268.

²⁸ Там само.

²⁹ ЛЕСЯ УКРАЇНКА, *Жидівські мелодії*, [у:] *Хрестоматія української релігійної літератури*, кн. 1: *Поезія...*, с. 157-158.

³⁰ ЛЕСЯ УКРАЇНКА, *Вавилонський полон...*, с. 148-151.

кціями в подібні протистояння й у сучасному авторці поневоленому українському суспільстві.

На фоні цієї експозиції розігрується протистояння левітів, з яких у незалежному Ізраїлі виходили служителі Храму. Тому у неволі найбільшою втратою для них власне і є Храм: «За гріх батьків нам взяв Господь святиню / за нечесть прадідів забрав свій храм»³¹. Одночасно з розмови двох левітів стає зрозуміло, що вони готові служити поневолювачам якщо за це вавилоняни платитимуть і тому хвалять Господа, «що мудрістю відзначив свій народ / понад усі народи світа»³².

Інша, протиставна до левітів, група пророків теж внутрішньо поділена на фракції, які ворогують між собою – на пророків самарійських і юдейських. Самарійські пророки переконані, що Господь на горі Гарізім «збудував собі свою оселю», а юдеї не визнають цього дому Господньої слави:

...Так не пізнає
оселі батька п'яний син безумний,
за те блукає він у тьмі надвірній,
за посміховисько стає ворожим дітям³³.

Юдейські ж пророки переконані, що Господь поставив «у Єрусалимі [...] святиню серед люду» й говорив

«щоб, як до улика, до однієї матки,
збираються пчїлки, так ви б збирались
до мене в храм єдиний, але ви,
як дикий рїй, на безвість розлетїлись,
за те я ос лихих на вас наслав»³⁴.

Подібне протистояння між самарійськими та юдейськими пророками зображено й у драматичній поемі *У полонї*, де стара арфа, яка належала Єремїї, для перших є святощами, для других – «брязкалом старим». Там левїт не встряє у суперечку, бо його

...пісні й пророцтва не обходять,
Аби закон, пророків не потрібно³⁵.

³¹ Там само, с. 151.

³² Там само.

³³ Там само, с. 152.

³⁴ Там само.

Зі старозаповітної перспективи постать молодого пророка-співця Елеазара стає й для левітів, і для пророків уособленням відступництва від Закону, духовної неволі грішника, оскільки «через досвід, пов'язаний із неволею людей, народ Божий навчився розрізняти інший полон, той, що порівняно з попереднім (тобто полоном єгипетським і вавилонським. – І. Н.), лише символ»³⁶. Гріх Елеазара в тому, що він, на відміну від усіх тих, хто як раби працює у Вавилоні (вони ж бо «Молохові не служать»), на переконання полонених синів Ізраїля,

...набрав прокази в Вавилоні,
Співаючи за гроші на майданах
Вааловим синам³⁷.

Елеазара судять і карають «за працю по неволі»,

Бо шнур, лопата, рало та сокира
в руках людських – людські раби, а слово
в устах пророчих мусить тільки богу
служити – більш нікому³⁸.

«Продати слово» співця Елеазара змусило те, що «рук моїх послухалася арфа, / але не слухає ні рало, ні сокира», а годуватися «тим хлібом [...], яким годуються левіти і каліки» він не хоче³⁹. Співець гордо заявляє: «Мені Господь вложив / у душу гордощі / Не плачу зроду / перед чужинцем»⁴⁰.

У метафоричному представленні «майданів вавилонських» прихована алюзія на простори російської імперії, й на Сибір («Я зміряв ті майдани вавилонські – / і знаю їх простор»). На цих просторах поневолений народ Ізраїлю тяжко працює, розбудовуючи символ імперії – Вавилонську вежу:

Спинився я і задививсь на неї:
біліє мармур, мов кістки на полі,
порфір шаріє, мов пролита кров,
сіяє золото, мов пожежа ясна,
недобудована стоїть, немов руїна.

³⁵ ЛЕСЯ УКРАЇНКА, *У неволі...*, с. 177.

³⁶ *Словник біблійного богослов'я...*, с. 597.

³⁷ ЛЕСЯ УКРАЇНКА, *Вавилонський полон...*, с. 155.

³⁸ Там само, с. 156.

³⁹ Там само, с. 159.

⁴⁰ Там само.

І чутно поклик наших переможців,
і чутно стогін нашого народу⁴¹.

У наведених рядках Вавилонська вежа представлена як символ імперської величі й самої імперії. Цей символізм знаходить художнє вираження у порівняннях, які метафорично розгортають антиномію символічного ряду *переможець / переможений*: «біліє мармур» (символ розкоші переможців) «мов кістки на полі» переможених; червоніє порфір (символ влади поневолювачів) «мов пролита кров» тих, хто втратив волю; сяє золото (уособлення багатства) «мов пожежа ясна» міст і домівок, спалених окупантами. Ця антиномія продовжується й у звуковому протиставленні: чути «поклик переможців» Ізраїлю та «стогін нашого народу».

У розповідях Елеазара фрактально повертаються мікроісторії окремих людських екзистенцій у вавилонському полоні, які представлені в експозиції драматичної поеми: на торгу, «де продають / в неволю бранців», де «купець багатий / собі найкращих бранок вибирав». Він бачив

...як раба
малого, нездужалого високий
і дужий вавилонець навантажив
усяким покупом, як того мула,
і києм гнав⁴².

Купець байдуже зауважує: «Така вже доля бранок...», а власник раба формулює остаточну правду рабовласника: «На те він раб!»⁴³. Знову ж тут продовжується розгортання антиномічного ряду *переможець / переможений*: «високий і дужий вавилонець» / московит нещадно експлуатує «малого, нездужалого» раба-гебрея / українця.

Однією з центральних у темі єгипетського та вавилонського полону є й проблема взаємин мистця та влади – влади окупанта, проблема служіння окупантові словом і мистецтвом. У незакінченій статті про Джона Мільтона Леся Українка писала про покликання мистця, зокрема й в умовах утисків Російською імперією української мови й культури:

Справжніми поетами і письменцями [прозаїками] варто називати не тих людей, що можуть складати пісні та оповідання для заробітку, або для слави або з примусу, а тих, що не можуть не складати, хоч би й не хтіли [...]. І нема поетові-

⁴¹ Там само.

⁴² Там само, с. 160.

⁴³ Там само.

письмовцеві гіршої кари, як коли хто заборонить йому свої пісні пускати між люди [...] Гірко поетам і письменцям без вільного слова [...]⁴⁴.

Елеазар твердить, що свої пісні ворогам він ніколи не співав:

Я пісень кохання
ніколи не співав між ворогами.
Сіонська пісня – всіх пісень окраса –
була як молода в Єрусалимі,
немов дружина у святому місті,
а тут вона б наложницею стала, –
хто ж візьме бранку за дружину шлюбну?⁴⁵

Окупантам не потрібні «пісні полону». Тільки один раз співцеві-невільникові вдалося вичавити крокодилячі сльози у царя імперії

...Я тільки раз
піснями сліз добувся від чужинця:
сам цар заплакав над кінцем Саула,
над смертю Йонатана⁴⁶.

(Можна додумувати, що алюзійною паралеллю до оспівуваних війн між ізраїльськими племенами та фимилістянами тут мали б бути українсько-польські війни: Саул, який об'єднав Ізраїльське царство є алюзією на Богдана Хмельницького, а Йонатан – можливо натяком на гетьмана Івана Виговського).

Раби-юдеї після визнання про царські сльози вигукують:

Хай живе
сей милосердний цар! На нього тільки
надія наша!⁴⁷

Двозначність цього возвеличення рабами вавилонського / російського царя у тому, що вони покладають надію на володаря-окупанта, який експлуатує й нищить їх. Адже ця фраза запозичена із Старого Заповіту: її викрикують ізраїльтяни після обрання царем Саула («Хай живе цар!»),

⁴⁴ Леся Українка, [Джон Мільтон], [у:] тої ж, *Зібрання творів: у 12-ти томах*, т. 8, Київ: Наукова думка 1977, с. 210-211.

⁴⁵ Леся Українка, *Вавилонський полон...*, с. 158.

⁴⁶ Там само, с. 160.

⁴⁷ Там само.

який очолить боротьбу свого народу із фимилістянами (1 Книга Самуїлова, 10: 24)

Тому Елеазар і проголошує:
 ...я прокляв пісні,
 що викликають сльози в переможців, –
 то сльози нільських ящурів!⁴⁸.

Для Лесі Українки той мистець, який зраджує свою мову і служить своїм мистецтвом окупантові – прокажений для свого народу. Елеазар їх проголошує у завершальному монолозі:

І нечесть пойняла мої уста,
 бо з голоду уста сі не замовкли,
 а промовляли мовою чужою
 на тих від бога проклятих майданах,
 де всі пісні бринять, а тільки тая,
 що з серця рветься, мусить умирати⁴⁹.

Цей монолог стає квінтесенцією теми єгипетського та вавилонського полону, а відтак – полону російського. Вони є підсумком тих мікроісторій рабського існування в неволі, які представлені у експозиції драматичної поеми та в розповіді співця про те, що він побачив у Вавилоні.

На тих, хто втратив незалежність, переконана Леся Українка, лежить ганьба за невідомщину кров батьків, які боролися з загарбниками:

...проклятий я
 страшним прокльоном крові. Кров батьків,
 пролита марне за пропащу волю,
 тяжить на голові моїй і вашій
 і клонить нам чоло аж до землі...⁵⁰

Тим, хто втратив незалежність важко її відновити:

...я дододу впав, як і святиня,
 всі полягли ми, як Єрусалим.
 І як тепер відбудувати тяжко
 святиню нашу, так нам тяжко встати
 із пороку невірницької ганьби⁵¹.

⁴⁸ Там само, с. 161.

⁴⁹ Там само, с. 166.

⁵⁰ Там само, с. 165.

⁵¹ Там само.

Елеазар полемізує із тими, хто каже що нібито прості раби-робітники «прокази» служіння окупантам не «набрались [...] на роботі в Вавилоні»⁵², бо ж

...впала ганьба і на наші руки,
що не зняли життя нам одібрати,
нам, подоланим, а зняли робити
на ворогів...⁵³

Він формулює загальну максиму поневоленого народу:

Гнітить нас ганьба тяжче від кайданів,
гризе нас гірше, ніж залізні пута.
Терпять кайдани – то несвітський сором,
забуть їх, не розбивши, – гірший стид⁵⁴.

Елеазар звертається до Вавилону-Росії, проголошуючи й переконання мисткині про те, що «Встане Україна. / І розвіє тьму неволі, / Світ правди засвітить, / І помоляться на волі / Невольничі діти!.. » (Тарас Шевченко, *Стоїть в селі Суботові...*):

О, рано ще радіти, Вавилоне!
Між вербами бринять ще наші арфи,
ще ллються сльози в ріки вавилонські,
ще соромом горить дочка Сіону,
Іудин лев іще рикає гнівом.
Живий господь! Жива душа моя!
Живий Ізраїль, хоч і в Вавилоні!⁵⁵

З ідейно-естетичного погляду та архітектонічно драматична поема *На руїнах* є своєрідним фрактальним відображенням *Вавилонського полону*, можна б сказати її логічним мистецько-ідеологічним продовженням.

Зауважмо, що між цими двома драматичним поемами (і за два тижні до написання *І ти колись боролась, мов Ізраїль, Україно моя!*..) народилося дві поезії *Напис в руїні* та *Ізраїль в Єгипті* (28 VIII 1904).

У першій з них задекларовано ідею відносності величі й могутності тиранів та їх імперій, за якими історія колись затре усі сліди.

⁵² Там само, с. 155.

⁵³ Там само, с. 165.

⁵⁴ Там само, с. 166.

⁵⁵ Там само.

В *Ізраїлі в Єгипті* Леся Українка розпачливо допитує: «Хто мене введе з цього Єгипту, / з краю неволі, з оселі роботи?»⁵⁶ й ставить запитання, яке стане головним у *В дому роботи, в країні неволі* (зауважмо, що тут видно, як назва драматичного етюдю трансформується, зокрема, й із наведеного другого рядка *Ізраїлю в Єгипті*): «Нащо ми сиплемо ції могили? / Нащо ми тешем камінній труни, / чи ми сховаєм у них фараонів, / чи поховаєм себе?»⁵⁷. Ці питання мають для мисткині історіософське значення: чи може Ізраїль / Україна поховати у цих кам'яних домовинах фараонів / Російську імперію, чи загине, розчинившись у цій імперії. І завершує вірш символічним узагальненням: якщо «загине навіки Ізраїль / в дикій пустині, у тьмі безпросвітній», тоді «осоружна царська піраміда / буде ще довго стоять...»⁵⁸.

Як і у *Вавилонському полоні* центральним ідеологічним та ідейно-естетичним образом у *На руїнах* є постать мистця та декларується його суспільна відповідальність і громадянська роль у національно поневоленому суспільстві.

У експозиції *На руїнах* – знову ж, як і в *Вавилонському полоні*, кілька мікросцен, які представляють історію повсякдення жителів поневоленого і знищеного Ізраїльського царства.

У першій мікросцені троє жінок (дівчина-підліток, дівчина, жінка), до яких приходять пророчиця Тірца уособлюють поневолений Ізраїль. У дівчини-підлітка «батько в Вавилоні. Кажуть люди, / що він буде храм новий Ваалу»; у дівчини «брат в Ассирії, в ворожій війську, / неволячи, в неволі сам загине»; у жінки – «чоловік осів у Фінікії, / в чужому краю злота добуває...». Для них спокій – це «спокій і смерть»⁵⁹.

Пророчиця Тірца всім їм дає пораду – що робити на руїнах Ізраїльської держави: матері радить виховувати сина не як раба, а як вільну людину:

Не напувай слізьми малого сина,
Не нагодовуй молоком недолі.

На заувагу дівчини, що «робота наша марна», Тірца закликає:

⁵⁶ ЛЕСЯ УКРАЇНКА, *Ізраїль в Єгипті*, [у:] ТОЇ Ж, *Твори*, т. 2, Київ: Книгоспілка 1927, с. 118.

⁵⁷ Там само.

⁵⁸ Там само, с. 119.

⁵⁹ ЛЕСЯ УКРАЇНКА, *У неволі...*, с. 167, 168, 169.

Палить багаття, поки встане день,
Щоб вам видніше було при роботі⁶⁰.

Загалом же вона формулює відомий принцип «органічної праці»: дівчині, як відкладає кужілку й каже «Робота наша марна. Хто ж буде носити шати сі, як напряду?» вона радить: «Дбай сама на себе, / То будеш вільна перед ворогами», а дівчині-підліткові радить «будуй нову для себе хату»⁶¹.

У наступній мікросцені чоловікові, який каже, що руїни Єрусалима – це рана, «що в серці вік буде палати», вона радить: «Встань і йди до праці», бо «ти маєш меч [...]. Розкуй меча на рало», адже

...Прийде ворог і розоре землю,
Насіє збіжжя і збере жнива
.....
...Скажуть вголос сироти й вдовиці:
Благословенний той, хто хліб дає!

Тірца гартує поневолене суспільство ізраїльтян на руїнах Єрусалиму «вогнем і холодом свого слова»⁶².

У ще одній мікросцені Тірца веде розмову зі старим чоловіком. Вона означає концепт невольництва: раб – це той, «хто самохіть несе ярмо неволі». Старий же заперечує: «Я не ношу ярма, / я сплю, та й годі» і проклинає пророчицю, бо

Проклятий той, хто будить подоланих,
проклятий той, хто краде сон у рабів...⁶³

Ця сцена символічно пов'язана із фінальною сценою *Вавилонського полону*, в якій покликач наказує гебреям: «Ізраїль, до наметів! Ніч надходить!»...⁶⁴.

Сон, таким чином, стає одним із виражень рабства, найяскравішим його уособленням. Тому Тірца закликає будитися зі сну «Для праці! Для поради! Для життя!»⁶⁵.

⁶⁰ Там само, с. 168.

⁶¹ Там само, с. 168, 169.

⁶² Там само, с. 170, 171.

⁶³ Там само, с. 172.

⁶⁴ ЛЕСЯ УКРАЇНКА, *Вавилонський полон...*, с. 166.

⁶⁵ ЛЕСЯ УКРАЇНКА, *У неволі...*, с. 173.

Цей ряд мікросцен (які визначають, як і у *Вавилонському полоні*, п'ять різних доль-постав людини у межовій ситуації) архітектонічно завершується основною частиною драматичної поеми. У *На руїнах*, як і в першій частині своєрідного диптиху про вавилонський полон, після цього йде цілісна частина, в якій розглядається доля мистця в умовах поневолення його народу, його відповідальність за формулювання визвольної концепції й боротьби проти окупантів.

Співець, якого зустрічає Тірца, боїться вигадати свою пісню; він зберігає стародавню арфу пророка Єремії й би «хотів [...] луною бути оцій руїні»⁶⁶. Така традиція залишалася у юдейському суспільстві аж до окупації Римом Ізраїлю, коли, як зауважує Бертран Рассел, александрійські юдеї

надзвичайно стійко трималися Закону [...]. Вони більш не терпіли пророків, які хотіли сказати щось нове. Ті з них, котрі відчували спонуку писати в стилі пророків, воліли вдавати, ніби їм пощастило розшукати стародавню книгу Даниїла або Соломона, або ще котрогось непогрішного авторитета давнини⁶⁷.

Ця аксіологічно-поведінкова парадигма Елезара та Тірци є художньою проєкцією пошуку свого шляху й самої Лесі Українки, що яскраво задекларовано ще в поезії *Ave regino!* (1896). Тут «безжалісна муза» вимагає від мисткині:

Співай мені пісню, ту пісню, що спить в твоїм серці.
Торкни ту струну в своїй арфі, що досі ще не бриніла.

Тому, як Елезар та Тірца, поетеса своєю поезією служить власному народові, але не знаходить у нього розуміння:

Даремне хотіла я арфу свою почепити
На вітах плакучих смутної верби
І дати велику присягу, що в світі ніхто не почує
Невільничих співів моїх⁶⁸.

Подібні мотиви бринять й у *Жидівській мелодії* (1896), написаній за два місяці до *Ave regino!* Ці мотиви, запозичені із 136 псалма *На ріках*

⁶⁶ Там само, с. 175.

⁶⁷ Б. РАССЕЛ, *Історія західної філософії*, Київ: Основи 1995, с. 274.

⁶⁸ ЛЕСЯ УКРАЇНКА, *Ave regina!*, [у:] ТОЇ Ж, *Зібрання творів: у 12-ти томах*, т. 1, Київ: Наукова думка 1975, с. 147.

Вавилонських, знайдуть свою художню контамінацію та ампліфікацію й у Вавилонському полоні та у На руїнах:

І zostались мені лиш пісні та думки...
Ті пісні наші бранці зложили,
Прислухаючись, як край Євфрату-ріки
Вавилонській верби шуміли.

Ті пісні не співались, у дні жалібні
Арфи висіли смутно на вітах
.....
На мовчазних устах не лунав тихий спів,
Він на крилах думок у пустиню,
У зруйноване божеє місто летів
І оплакував рідну святиню...⁶⁹

Усім суперечкам між самарійськими та юдейськими пророками, левітами Тірца протиставляє потребує національного єднання для боротьби з «шакалами» (алюзійно – з Російською імперією). Як і в *Вавилонському полоні*, так і у *На руїнах* можна розглядати ці протистояння у проекції на сучасність Лесі Українки – як полеміки, зокрема, й між прихильниками народно-етнографічної консервації мистецьких інспірацій і суспільно-політичних прямувань та тими, для яких Модернізм стає провідним у мистецьких та політичних пошуках шляху розвитку України.

Тірца знову ж закликає до того, що отримає назву «органічної праці» – малими кроками, малими справами будувати й наближати інше, незалежне майбутнє: «Час братися до іншої сівби / і ждати інших жнив», а далі – до боротьби за визволення Ізраїлю / України:

Устань, Ізраїлю! Зори плугами
се бойовисько, не давай ні кроку
землі обітованної⁷⁰.

Остаточню в концепції майбутньої незалежної України Лесі Українки проглядає ідея єдиної й соборної нації, де

...Встане люд, мов хвилі серед моря,
і божий дух ті хвилі оживить.

⁶⁹ ЛЕСЯ УКРАЇНКА, *Жидівська мелодія*, [у:] ТОЇ Ж, *Зібрання творів: у 12-ти томах*, т. 1, Київ: Наукова думка 1975, с. 146.

⁷⁰ ЛЕСЯ УКРАЇНКА, *У неволі...*, с. 180, 181.

І зацвіте Сіон весняним крином,
і знов поллється молоком і медом
земля обітована, ся земля,
де ми тепер блукаєм, мов вигнанці,
мов стадо згублене на бездоріжжі⁷¹.

Тема єгипетської та вавилонської неволі у поезії й драматургії Лесі Українки має багаторівневу аксіологічну, ідеологічну, ідейно-естетичну перспективу. Однак усі ці художні напрямні її мистецьких творів проєктуються крізь лінзу проблеми національного поневолення, й фокусуються у болючих проблемах сучасної їй поневоленої Російською імперією Україною.

І ти колись боролась, мов Ізраїль, Україно моя!.. – це поезія, яка є ключем до символічного ототожнення єгипетського та вавилонського полону Ізраїлю з російською неволею для України.

Біблійний символізм порівняння єгипетської та вавилонської неволі Ізраїлю з поневоленням України Росією має своє символічне закорінення в модерністичному мисленні та світобаченні поетеси. Йдеться про художньо трансформовану ідею Середньовіччя про будь-яку історичну подію як профанне відлуння сакральних подій, описаних у Святому Письмі, повторення в просторі *profanum* (тобто в історії поневоленої України) того, що відбувалося в просторі *sacrum* – у старозаповітній історії.

Поетеса не тільки констатує нестерпність цього єгипетського та вавилонського ярма / російської неволі, але й створює в мистецькій формі своєрідну програму подолання цього рабства, яка у багатьох аспектах корелюється із ідеями «органічної праці» польського націоналістичного руху XIX століття – в умовах російської, пруської та австрійської окупації Польщі.

БІБЛІОГРАФІЯ

- БЕТКО І., *Біблійні сюжети і мотиви в українській поезії XIX-початку XX ст.*, Zielona Góra–Kijów: Wydawnictwo WSP 1999 [БЕТКО І., *Biblijni syuzhety i motyvy v ukrajins'kyj poeziji XIX-pochatku XX st.*, Zielona Góra–Kijów: Wydawnictwo WSP 1999].
- БОЙКО Ю., „В дому роботи, в країні неволі”, [у:] ТОГО Ж, *Вибране*, т. 2, Мюнхен 1974, с. 315-325 [BOYKO YU., „V domu roboty, v krayini nevoli”, [у:] ТОНО ЗН, *Vybrane*, т. II, Myunkhen 1974, s. 315-325].
- ДРАЙ-ХМАРА М., *Леся Українка. Життя і творчість*, [у:] ТОГО Ж, *Літературно-наукова спадщина*, Київ: Наукова думка 2002 [DRAY-HMARA M., *Lesya Ukrayinka. Zhyttya i tvorchist'*, [у:] ТОНО ЗН, *Literaturno-naukova spadshchyna*, Kyiv: Naukova dumka 2002].

⁷¹ Там само, с. 181.

- ЄВШАН М., *Леся Українка*, „Літературно-Науковий Вісник” 64(1913), кн. 10 [YEVSHAN M., *Lesya Ukrayinka*, „Literaturno-Naukovyy Visnyk” 64(1913), kn. 10].
- ЗЕРОВ М., *Леся Українка. Критико-бібліографічний нарис*, [у:] ТОГО Ж, *Українське письменство*, Київ: Основи 2003 [ZEROV M., *Lesya Ukrayinka. Krytyko-bibliohrafichnyu narys*, [у:] ТОНО ЗН, *Ukrayins'ke Pys'menstvo*, Kyiv: Osnovy 2003].
- МАСЕНКО Л., *У вавилонському полоні: Темі національної та соціальної неволі у драматургії Лесі Українки*, Київ: Соляшник 2002 [MASENKO L., *U vavylons'komi poloni: Temy natsional'noyi tasotsial'noyi nevoli u dramaturhiyi Lesi Ukrayinky*, Kyiv: Sonyashnyk 2002].
- НАБИТОВИЧ І., *Протиставлення психокультур українців та росіян у драмі Лесі Українки „Бояряня”*, „Roczniki Humanistyczne” 61(2013), z. 7, s. 51-73 [NABYTOVYCH I., *Protystavlennya psykhokul'tur ukrayintiv tarosiyann u dramy Lesi Ukrayinky „Boyarunyia”*, „Roczniki Humanistyczne” 61(2013), z. 7, s. 51-73].
- РАССЕЛ Б., *Історія західної філософії*, Київ: Основи 1995 [RASSEL B., *Istoriya zakhidnoyi filosofiyi*, Kyiv: Osnovy 1995].
- Словник біблійного богослов'я*, ред. К. Леон-Дюфур, Львів: Місіонер 1996 [Slovnuk biblyynoho bohoslov'ya, red. K. Leon-Dyufur, L'viv: Misioner 1996].
- СТЕБЕЛЬСЬКА А., *Образи волі і рабства в драмах Лесі Українки*, [у:] *Леся Українка. Збірник праць на 100-річчя поетки*, Філадельфія 1971-1980 [STEBEL'S'KA A., *Obrazy voli i rabstva v dramakh Lesi Ukrayinky*, [у:] *Lesya Ukrayinka, Zbirnyk prats' na 100-richchya poetky*, Filyadel'fiya 1971-1980].
- УКРАЇНКА ЛЕСЯ, *Зібрання творів: у 12-ти томах*, т. 3, Київ: Наукова думка 1975-1976 [UKRAYINKA LESYA, *Zibrannya tvoriv: u 12-ty tomakh*, t. III, Kyiv: Naukova dumka 1975-1976].
- УКРАЇНКА ЛЕСЯ, *Твори*, т. 2, Київ: Книгоспілка 1927 [UKRAYINKA L., *Tvory*, t. II, Kyiv: Knyspilkha 1927].
- УКРАЇНКА ЛЕСЯ, *Хрестоматія української релігійної літератури*, кн. 1: *Поезія*, Мюнхен–Лондон: Науковий Конгрес у 1000-тя Хрищення Руси-України 1988 [UKRAYINKA LESYA, *Khrestomatiya ukrayins'koyi relihiynoyi literatury*, kn. 1: *Poeziya*, Myunkhen–London: Naukovyy Kongres u 1000-ya khryshchennya Rusy-Ukrayiny 1988].
- ШПИЛЬОВА О., *Драматичні поеми Лесі Українки „Вавилонський полон” і „На руїнах”*, [у:] *Леся Українка: Публікації. Статті. Дослідження*, Київ 1960, с. 195-241 [SHPYL'OVA O., *Dramatychni poemy Lesi Ukrayinky „Vavylons'Kyupolon” i „Na ruyinakh”*, [у:] *Lesya Ukrayinka: Publikatsiyi. Statti. Doslidzhennya*, Kyiv 1960, s. 195-241].

UKRAIŃSKIE PROJEKSCJE
MOTYWÓW NIEWOLI EGIPSKIEJ I BABILOŃSKIEJ
W DRAMATACH ŁESI UKRAINKI

Streszczenie

Temat niewoli egipskiej i babilońskiej w poezji i dramatach Łesi Ukrainki ma wielopłaszczyznową aksjologiczną, ideologiczną oraz ideowo-estetyczną perspektywę. Jednakże wszystkie

idee i pomysły poetki są projektowane na problematykę ucisku narodowego. Skupiają się one głównie na bolesnych problemach zniewolonej przez Imperium Ukrainy współczesnej poetce.

I ty kiedyś walczyłaś jak Izrael, moja Ukraina!.. – to wiersz, który jest kluczem do symbolicznej identyfikacji egipskiej i babilońskiej, niewoli Izraela odniesionej do niewoli rosyjskiej na Ukrainie.

Poetka nie tylko mówi o egipskim i babilońskim jarzmie / niewoli rosyjskiej, ale także tworzy rodzaj ideowego programu sztuki jako formy wyjścia z niewoli.

Słowa kluczowe: Lesia Ukrainka; modernizm; niewola egipska i babilońska; zniewolenie Ukrainy przez Rosję.

UKRAINIAN PROJECTION
OF MOTIVES OF EGYPTIAN AND BABYLONIAN CAPTIVITY
IN DRAMAS OF LESYA UKRAINKA

S u m m a r y

Issue of Egyptian and Babylonian captivity in poetry and drama of Lesya Ukrainka has multi axiological, ideological and aesthetic perspective. However, all these ideas of artistic works are projected on problems of national captivity. They are focused on painful problems of modern Ukraine that is enslaved by Russian Empire.

You Fought Like Israel Once, My Dear Ukraine!.. – this is poetry that is the key to symbolic comparing of Egyptian and Babylonian captivity of Israel to Russian captivity of Ukraine.

Poetess shows burdens of Egyptian and Babylonian captivity / Russian captivity and creates program of overcoming it in an art form.

Key words: Lesya Ukrainka; modernism; Egyptian and Babylonian captivity; Ukraine enslaved by Russian Empire.